

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№2 за темою № Київська Русь (IX-XIV ст.)

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд.іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор іст.
наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

ТЕМА №2. Київська Русь (IX-XIV ст.)

План лекції:

1. Утворення, становлення та розквіт Київської Русі.
2. Занепад Київської Русі. Феодальна роздробленість.

Рекомендована література:

Основна:

1. Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018. 720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

1. Козакевич О. Кельтська теорія походження Русі : критичний погляд Українознавство. 2012. №12. С.155-159.
URI: http://dspace.onu.edu.ua:8080/bitstream/123456789/15569/1/6.020302_Pshebyl'ka_Kateryna_Dmytrivna1.pdf
2. Кривоший О. Амазонки та «амазонство» в колективній пам'яті південноукраїнського степового соціуму. Народна творчість і етнологія. 2013. №4. С. 17-35.
URI: https://chtyvo.org.ua/authors/Kryvoshyi_Oleksandr/Amazonky_i_amazonstvo_v_ukrainskii_folklornii_tradytsii_ta_istoriohrafii_druhoi_polovyny_XIX_-_pershoi_tretyny_XX/
3. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації. Українознавство. 2011. №2. С.200-208. URI: http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT
4. Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у час Русі. Український історичний журнал. 2015. №1. С. 4-11. URI: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN>

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.
URI: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>
2. Історія України. Частина друга.

URI:<http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwre>

3. «Ізборник» – Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації.

URI:www.litopys.org.ua.

Мета лекції: у процесі вивчення лекції необхідно засвоїти:

- історію виникнення та історичний розвиток Київської Русі;
- зміст та напрямки політики київських князів;
- етапи розвитку Галицько-Волинського князівства;
- історичне значення Київської Русі та Галицько-Волинського князівства.
- історію розвитку культури Київської Русі

Ключові слова та поняття:

барщина
 бояри
 віче
 воєвода
 данина
 дружина
 літописи
 митрополит
 поліцентралізація
 писемна культура
 християнство

Термінологічний словник

Автохтон - місцевий, корінний.

Билини – героїчний епос Київської Русі, який виник за княжої доби. У змісті билин відображено зміни у світогляді древніх русичів: співіснування двох світоглядних систем – міфологічної і світоглядної.

Вертеп – народний ляльковий театр.

Графіті – стародавні написи і малюнки, зроблені гострими предметами на стінах, ремісничих виробках.

Дитинець – укріплена центральна частина давнього міста на Русі.

Житія – життєписи людей, яких церква прирівняла до лику святих. Складання житія були неодмінною умовою канонізації, тобто визнання святості.

Зернь – дрібні позолочені кульки, що впаювались у персні та інші прикраси за часів Київської Русі.

Культура - все, що створено людським суспільством та існує завдяки фізичній та розумовій праці людей, на відміну від природи

Літопис – хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

Мистецтво – високий ступінь виявлення майстерності в будь – якій сфері діяльності

Оранта – в ранньому церковному малярстві зображення людської фігури з молитовне розпростертими і піднятими вгору руками (жест адорації – молитви), пізніше – образ Богоматері.

Патерики – (від грецького «батько») – життєписи і повчання святих отців церкви, засновників християнської церкви.

Посад – за Київської Русі торгово-ремісничча частина північно-руських міст, пізніше в Росії торгово-промислові осередки, які не мали фортеці, але вважалися містами.

Романський стиль – (римський, XI – XII ст.) повноцінно виявив себе в архітектурі. Романський стиль вирізнявся масивністю споруд. Основним будівельним матеріалом був камінь. Найбільша увага приділялась побудові замків, храмів, розташованих на підвищених місцевостях.

Сакральний – релігійний, священний.

Скань – (філігрань) – впаяний на металічний фон узор із металевих ниток (золота, срібла).

Фреска – живописний твір, виконаний фарбами на свіжій штукатурці.

Слово «фреска» походить з італійської і українською означає «малювати на свіжому».

Чернь – сплав срібла, свинцю, сірки та інших компонентів, що використовувався ювелірами Київської Русі

Текст лекції

1. Утворення та становлення східнослов'янської держави – Київської Русі.

Головних дві теорії –

- **варязька теорія** – назва «Русь» походить від шведського (норманського, варязького племені), яке прийшло на східнослов'янську територію; «роутсі» - так шведів називають фіни («роутсі» у їх перекладі означає «люди на веслах»);
- **теорія місцевого походження** (підтверджується назвою річок, наприклад, притока Дніпра – Рось, притока Росі – Росава, на Волині річка Роска і ін.).

До речі – слово «Суми» за гіпотезами краєзнавців походить не від слова «сумка», а від фінського «суамо», що означає «болотиста місцевість». Угро-фінські племена, які перебували тут у прадавні часи, так називали наші землі, де дійсно було багато боліт.

Дійсно, скандинавські ватаги професіональних воїнів, яких на заході Європи називали норманами («північні люди»), а на сході варягами (від шведського var - клятва), з кінця IX – поч. X ст. здійснювали напади на землі Данії, Англії, Франції, дійшли до Середземного моря (*задовго до Христофора Колумба висадилися в Америці*). Жестоко руйнували околиці, але іноді осідали

й засновували держави. Так було у Франції (Нормандії) на о. Сицилії, згодом – в Англії.

Варяги відзначалися хоробрістю, безжальністю як до супротивника так і до себе. Осідаючи в місцях своїх переможних походів, змішувались з місцевим населенням, вікінги швидко адаптувалися в культурне середовище підкорених. Основними їх заняттями стали воєнний промисел, військова служба і торгівля.

На поч. IX ст. почастішало проникнення варягів углиб Східної Європи (через ріки та озера). Ставили за мету не лише військове завоювання, а й розширення торгових зв'язків. З озера Ільмень по малих річках досягали верхів'я Дніпра. Через Дніпро - аж до Чорного моря.

Оскільки саме до Києва на той час **сходилися всі річкові шляхи**, це сприяло створенню саме тут об'єднавчого центру територій. Необхідно наголосити, що археологічна наука не виявила підтверджень тривалого перебування скандинавів у період заснування Руської землі. Тобто, скандинави на наших землях з'явилися тоді, коли вже існувала певна державність.

Тобто, раніше слов'яни творили історію самі, та першими князями були нормани, яких називали «русами» - «людьми на веслах». Вони проклали так званий «шлях із варяг у греки», обклали даниною місцеве населення.

Поступово назва «Руси» поширюється і на дружинників слов'янського походження. Цим словом стали іменувати й Давньоруську державу з центром у Києві. «Русь» ототожнювали з Київщиною. «Поїхати на Русь» означало поїхати на Київщину. Трохи згодом «Русь» – це Київські, Чернігівські, Переяславські та Хмельницькі землі. (Волинське князівство ввійде пізніше, за часів Романа Галицького). Пізніше ця назва переходить на Московію. Наша територія називається «Мала Русь».

Літописи зберегли пам'ять про князів Аскольда і Діра, які були християнами, які правили приблизно у 30-50-х рр. IX ст. до 882 р. За одними писемними відомостями Аскольд і Дір були нащадками Кия, за іншими – дружинниками варязького новгородського князя Рюрика, які захопили владу в Києві.

У 9 ст. творяться дві окремі держави: напівфінська Новгородська та слов'янська Київська. Як повідомляється в літописі, слов'янське населення запросило варязьких князів, щоб забезпечити спокій у їхніх землях. Київське князівство в арабських письмових джерелах називали Куявією.

Політичний та економічний лад Київської Русі

Київська Русь – ранньофеодальна держава.

Соціальна структура Русі

Основні групи населення:

князі (представники правлячих та племінних династій);

бояри (місцеві родовиті землевласники);

князівські дружинники;

основна група – селянство (смерди) спочатку були вільними, потім залежними і платили данину, виконували примусові роботи, відбували військову службу з власною зброєю і кіньми;

холопи – ніби раби, використовувались у домашньому господарстві;

ізгої – особлива соціальна група, яка вибула з тієї групи, до якої належала, але не вступила до іншої. *До них належали звільнені холопи, збанкрутілі купці, сини священників, що не навчилися грамоти;*

міщанство - у містах проживало 15% населення, (найбільші міста – Київ - 50 тис. населення, Новгород – 30 тис. населення);

духовенство – після прийняття християнства.

Економічний розвиток :

провідна галузь сільського господарства – землеробство (*виросували жито, пшеницю, просо, ячмінь з використанням рала, плуга*);

скотарство - *доглядали коней, велику рогату худобу, свиней, птахів;*

розвивалось до 60 спеціальностей різних ремесел (*гончарство, ткацтво, ювелірне та деревообробне виробництво тощо*);

мисливство (*добування хутра, м'яса*);

бджільництво (бортництво) – *у великих кількостях мед і віск вивозилися за кордон.*

Територіально-політичний устрій Київської Русі

Територіально Київська Русь не була єдиною і монолітною державою. Вона складалась приблизно з 15 удільних князівств, які мали значну самостійність у внутрішньому житті.

Етнічний устрій

Територія близько 1 000 - го року була найбільшою в Європі, її населення складало приблизно 5 млн., враховуючи розміри і могутність можна класифікувати як імперію. Це була поліетнічна держава, крім слов'ян до неї входило понад 20 різних народів.

В історії Київської Русі можна виділити декілька якісно відмінних періодів (пов'язаних з князюванням різних князів):

1- період :

за князів Олега (882-912); Ігоря (912-945); Ольги (945-964); Святослава (964-972). Це період швидкого територіального зростання і поступової консолідації Руської держави.

У 882 р. Новгородський князь Олег разом із малолітнім сином Рюрика – Ігорем захопили Київ. В результаті Олег об'єднав Київські і Новгородські землі і розпочав консолідацію племен.

Утворені навколо Києва Полянське і Київське князівства об'єднали древлян і сіверян. Внаслідок цього в VIII — середині IX ст. в Середньому Подніпров'ї сформувалося державне об'єднання — Руська земля. Дещо пізніше (не раніше VIII ст.) виникає осередок державності приільменських слов'ян, що сформувався навколо Городища поблизу Новгорода (останній з'явився лише на початку X ст.). Це протодержавне утворення було військово-політичним союзом (конфедерацією) слов'янських і неслов'янських земель півночі, що контролював території не тільки ільменських слов'ян, а й кривичів, чуді, мері.

У VIII—IX ст. південноруські землі на сто-двісті років випереджали в соціально-економічному та культурному розвитку північні, які, за словами літописця, жили, як звірі.

Варязька експансія помітно прискорила процес формування державності у північному регіоні. Спочатку силою меча варяги змусили місцеве населення платити їм данину, але підкорені племена об'єдналися й вигнали варягів. Проте неузгодженість слов'янських правителів, які не могли поділити владу, внутрішні чвари та суперечки призвели до парадоксального наслідку — на князювання було покликано нормандського князя Рюрика.

У зовнішньополітичній сфері активність Давньоруської держави була зосереджена на Візантії - одним з основних торгових центрів та визнаним центром релігійного і культурного життя.

Олег (Хельг) здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 р. та 911 р. Русько-візантійський договір 911 р. мав 15 статей і передбачав сплату Візантією значної контрибуції, **безмитну торгівлю**, надання пільгових умов руським купцям у Константинополі та ін. (Згадаймо – де розвивалась добре торгівля, там краще розвивалась держава).

Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрика — Ігор (Івгар) (912—945). Його князювання почалося традиційно для князів цього періоду із жорстокої боротьби проти автономістських настроїв підкорених народів. Племена древлян та уличів відмовилися підкорятися київському князю і сплачувати данину. Вогнем і мечем Ігор підкорив древлян і після трирічного протистояння переміг уличів, але останні лише формально визнали владу Києва і, покинувши Середнє Подніпров'я, мігрували в Подунав'я.

Саме в роки правління Ігоря на південних кордонах держави з'явилися нові **тюркомовні кочівники — печеніги**. У 915 р. Києву вдалося укласти з ними мирну угоду, але вже 930 р., печеніги рушили на Русь. Продовжуючи політику своїх попередників, Ігор здійснив кілька походів на Візантію. Спочатку 941 р. на чолі воєнної експедиції, що просувалася на десяти тисячах суден, він з'явився під Константинополем, але армада русичів була спалена «грецьким вогнем». Зазнало поразки і руське сухоподільне військо. Проте ці невдачі не зупинили Ігоря. Вже 943 р. князь, зібравши під свої знамена варягів, полян, кривичів, тиверців та найнявши печенігів, розпочав новий грандіозний похід на Царгород. Війська рухалися й суходолом, і морем, але цього разу до битви справа не дійшла. Коли візантійському імператору Роману повідомили, що «ідуть русичі, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі», він вирішив не випробовувати долю і запропонував Ігорю мирну угоду.

Підписаний 944 р. договір був менш вигідним для русичів, ніж договір 911 р. Він підтверджував лише основні торговельні інтереси Русі на ринках Візантії, але руські купці позбавлялися права безмитної торгівлі в Константинополі, а руські воїни мусили обороняти кримські володіння Візантії від кочівників.

Широкомасштабні воєнні походи поглинали значну кількість ресурсів і вимагали від держави постійного напруження сил, що підштовхувало князя

збільшувати данину. Одне з таких повторних збирань данини призвело 945 р. до повстання древлян, під час якого було вбито Ігоря.

Після цих трагічних подій на чолі Давньоруської держави стала дружина Ігоря — **княгиня Ольга (945—964)**, оскільки його син Святослав був ще малолітнім. Правила 20 років мирно і тихо. Літописець називає її **«наймудрішою з усіх людей»**.

У зовнішній політиці перевагу надавала дипломатії. Хоча своє регентство вона розпочала з придушення древлянського повстання, у ході якого кількох древлянських князів було вбито, а головне місто цієї землі Іскоростень — спалено. Проте смерть Ігоря вимагала не тільки помсти, вона гостро ставила питання про форми і методи державного управління.

Намагаючись убезпечити себе від нових народних виступів, Ольга провела деякі реформи: встановила данину (це перша на Русі реформа); створила осередки центральної князівської влади на місцях — «становища» і «погости».

Активною була діяльність Ольги і на міжнародній арені. У 946 та 957 р. р. вона здійснила два дипломатичні візити до Константинополя, у ході яких було укладено союзницькі угоди, розглядалася питання християнізації Русі. Проте русько-візантійські відносини склалися не так, як того хотіла Ольга.

Намагаючись розширити спектр міжнародних зв'язків, вона 959 р. різко змінює вектор зовнішньополітичної активності і відряджає послів до германського імператора Оттона I з проханням направити до Києва єпископів і священників. Ця спроба задовольнити попит на християнське духовенство за рахунок латинських місіонерів завершилася невдачею — місія Адальберта, що діяла на Русі в 961—962 рр. під загрозою фізичної розправи з боку руських язичників змушена була рятуватися втечею.

У 964 р. вся повнота влади на Русі зосередилася в руках Святослава (964—972). М. Грушевський називав його «запорожцем на престолі». Мав лицарську вдачу, войовничий характер (який цілком відповідав духу епохи). За роки свого порівняно короткого правління, пройшовши походами зі Сходу на Захід, від Каспійського моря до Балкан, він мечем перекроїв карту світу і вписав молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії.

Це перший князь, достовірний опис зовнішності якого ми маємо, завдячуючи болгарським літописам. Людність тікала, коли бачила руське військо. Ніби він не нападав на ворога підступно, а заявляв через посланці «Іду на ви». На початку князювання воєнна активність Святослава була зосереджена на Сході. Протягом 964—966 рр. він досягає значних успіхів на цьому стратегічному напрямку: підкоряє Києву в'ятичів, які сплачували данину хозарам; перемагає хозарських союзників — волзьких булгар та буртасів (мордву); завдає поразки Хозарському каганату, оволодівши його столицею м. Ітиль; примушує підкоритися племена ясів і касогів на Північному Кавказі.

Ослаблення та занепад Хозарського каганату, зумовлені походами Святослава, **мали неоднозначні наслідки:** з одного боку, вони сприяли консолідації східнослов'янських племен у межах Давньоруської держави,

оскільки над землями в'ятичів та сіверян не нависала хозарська загроза, з іншого боку, падіння Хозарського каганату, який розгромив Святослав, **відкрило шлях на Русь кочовим народам Сходу, насамперед печенігам.**

Другий похід київського князя на Балкани розпочався 969 р. Святослав досить швидко, захопивши Переяславець, Великий Переяслав, Доростол, Філіппополь, не тільки повернув собі втрачені позиції у Болгарії, а й просунувся вглиб Візантійської імперії.

Проте новому візантійському імператору вдалося зібрати численне військо і спочатку під Адріанополем зупинити Святослава, а під Доростолом підписати мирну угоду (971 р.), відповідно до якої київський князь брав на себе зобов'язання не воювати з Візантією та відмовлявся від претензій на Болгарію та Крим. Навесні 972 р., повертаючись з невдалого походу, Святослав поблизу дніпровських порогів попав у засідку печенігів і трагічно загинув. Охреститися відмовився, хоча серед його дружинників було багато християн. Печенізький вождь ніби зробив чашу з його черепа, покривши дорогішим металом і написавши на чаші «Чужого шукаючи, своє втратив».

Передчасна смерть Святослава гостро поставила питання про його спадкоємця на великокняжому столі. (Святослав загинув молодим, у 30 років). І хоча певний час політична ситуація на Русі залишалася стабільною, вже 977 р. між синами Святослава — **Ярополком, Олегом та Володимиром** — розпочалася боротьба за владу. Спочатку виник конфлікт між древлянським князем Олегом та воєводою Ярополка Свинельдом. Приводом для протистояння стало вбивство сина Свинельда Люта, який полював у древлянських лісах і тим порушив права феодальної власності Олега. Глибинною ж основою конфлікту було питання про те, кому володіти Древлянською землею. Першою жертвою братовбивчої війни між спадкоємцями Святослава став його син Олег. Володимир вбиває і брата Ярополка. Як засвідчують літописи, у вражді між Володимиром і Ярополком була присутня жінка : «Донька полоцького князя Рогніда відмовила Володимирі в одруженні, заявивши : «Не хочу йти заміж за сина рабині» (мати Володимира була ключницею).

II-й період - період економічного та культурного розквіту Київської держави, досягнення нею вершини політичної могутності.

Князювання Володимира Великого (980—1015) стало початком нового етапу в історії Київської Русі. Сівши на великокняжий стіл, новий правитель виявив себе як авторитетний політик, мужній воїн, далекоглядний реформатор, мудрий дипломат.

Він ніби уособлював якісно новий рівень управління державою. Продовжуючи політику руських князів щодо збирання навколо Києва слов'янських земель, Володимир військовими походами 981—993 рр. на ятвягів, в'ятичів та хорватів **завершив тривалий процес формування території Київської держави.** За князювання Володимира площа Київської Русі стала найбільшою у Європі. Саме в цей час остаточно визначилися і

закріпилися кордони Русі, що в цілому збігалися з етнічними рубежами східних слов'ян.

Держава складалась приблизно з 15 удільних князівств, які мали значну **самостійність у внутрішньому житті**.

Князь Володимир проводить окремі реформи:

1) адміністративна реформа: суть якої полягала в тому, що землі князівства, де правила вожді племен, передавалися синам князя (*їх у нього було 12*), великокнязівським посадникам та наблизеним боярам. Внаслідок зламу сепаратизму племінної верхівки на зміну **родоплемінному поділу** давньоруського суспільства прийшов **територіальний поділ**, що є однією з основних **ознак сформованої державності**;

2) військова реформа була спрямована як на посилення обороноздатності країни, так і на зміцнення особистої влади великого князя. Її суть полягала у **ліквідації «племінних» військових об'єднань**;

3) релігійна реформа почалася спробою модернізувати язичництво. Чудово розуміючи, що в централізованій державі у релігійній сфері має панувати **монотеїзм**, великий князь спочатку намагався реформувати язичницьку релігію (верховний бог - Перун). Остаточне прийняття християнства у 988 р.

Що ж стосується Володимира, то йому імпонувала ідея, яка була втілена в інших державах: **один правитель, єдиний бог (як консолідуючий фактор)**. Вибір впав на християнство у православному варіанті, оскільки воно було поширене у Візантії (сучасна Туреччина), яку Русь багато в чому копіювала. У 988 р. Володимир охрещує Русь. Будує Десятинну церкву, св. Богородиці (призначив 1/10 свого доходу на церкву). При ній створюється перша школа. Прийняття християнства сприяє поширенню культури (писемності, архітектури, освіти). Утверджувалась нова мораль (Володимир відмовляється карати злодіїв).

Час найвищого розвитку і найбільшого піднесення Київської Русі - за роки князювання **Ярослава Мудрого (1019- 1054)**.

Всі свої зусилля великий князь спрямував на продовження справи Володимира - посилення єдності та централізації держави.

Значну увагу приділяв безпеці кордонів держави. За княжіння Ярослава активізувалася внутрішня розбудова держави. З ім'ям цього князя пов'язано створення першого збірника законів Київської Русі — «Руської правди», що регламентувала внутрідержавні феодалські відносини.

За Ярослава Мудрого, після розгромлення печенігів у 1036 році, був побудований Софіївський собор, Київський монастир (тепер лавра), була митрополія у Києві. Населення Києва складало десь 50 тис. жителів. Лондон такої кількості містян досягне лише через 100 років. Ярослава називали «тестем Європи».

2. Занепад Київської Русі. Феодална роздробленість.

III-й етап - період феодальних усобиць (після смерті Ярослава Мудрого). Вступивши у смугу феодальних усобиць, Русь фактично **розпалася на окремі князівства**. Деякий час єдність руських земель підтримував **тріумвірат** старших синів Ярослава — Ізяслав, Святослав та Всеволод. Вони спільно управляли державою, забезпечували єдність та безпеку руських земель. Цей унікальний союз проіснував майже двадцять років, але кожен з тріумвірів був претендентом на першу роль у державі.

Після поразки 1068 р. на річці (у битві з половцями) Альті 1068 р. тріумвірат розпався, що призвело до посилення міжусобної боротьби. Ця трагічна подія призвела до захоплення кочівниками Переяславщини, повстання киян проти Ізяслава та різкого загострення суперечностей між тріумвірами.

Для стабілізації ситуації в державі брати зібралися у Вишгороді (1072). І хоча їм вдалося прийняти важливий спільний документ — загальноруський кодекс юридичних норм «Правду Ярославичів» — це не відновило їхньої колишньої єдності.

Вже наступного року Святослав зайняв київський стіл, а його старший брат Ізяслав мусив рятуватися втечею до Польщі, що поставило останню крапку в довгій історії тріумвірату. Протягом 1073—1093 рр. Ярославичі по черзі сідали у великокняже крісло: 1073—1076 рр. — Святослав, 1076—1078 рр. — Ізяслав, 1078—1093 рр. — Всеволод.

Всі спроби княжих з'їздів (1097, 1100, 1101 і 1107) припинити міжусобиці закінчилися невдачею. Останнє намагання відновити колишню велич та могутність Київської Русі припадає на князювання Володимира Мономаха (1113—1125).

Численні вдалі походи на половців, активна законодавча діяльність, подолання сепаратистських тенденцій, об'єднання 3/4 території Русі тимчасово стабілізували становище держави і повернули її в ряди наймогутніших країн Європи. Після смерті Володимира Мономаха його сину Мстиславу (1125—1132) лише на короткий час вдалося підтримати єдність руських земель.

У XII столітті на теренах Русі одне за одним з'являються окремі самостійні князівства і землі: Галицьке, Волинське, Київське, Муромське, Переяславське, Ростово-Суздальське, Чернігово-Сіверське, Полоцько-Мінське, Смоленське, Тмутараканське, Турово-Пінське князівства та Новгородська і Псковська землі.

У цю добу роздробненість набула рис стійкої, прогресуючої тенденції. Так, якщо у XII ст. утворилося **15 князівств (земель)**, то на початку XIII їх кількість сягала вже **50**.

Причини роздробленості Русі:

- великі простори держави та етнічна неоднорідність населення;
- поліетнічність Київської Русі (поряд зі слов'янами тут проживало понад 20 народів): *на півночі та північному сході — чудь, весь, меря, мурома, мордва, на півдні — печеніги, половці,; на північному заході — литва і ятвяги;*
- посилення боярства, які ставили власні інтереси вище зальнодержавних;

- відсутність чіткого механізму спадкоємності князівської влади (*тривалий час, майже до 30-х років XX ст. серед істориків панувала думка, що основною причиною роздробленості є порушення принципів престолонаслідування*);

- зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру (*наприкінці XI ст. половецькі кочовища перерізали торговельні шляхи до Чорного та Каспійського морів*);

- напади степових кочівників (*лише половці, як свідчать літописи, у період від 1055 до 1236 рр. здійснили 12 великих нападів на Русь. Майже стільки ж широкомасштабних походів у відповідь організували руські князі. До того ж за цей час половці понад 30 разів брали участь у міжусобних князівських війнах*).

Роздробленість — це особливість історичного шляху не лише Київської Русі, а загальноєвропейська тенденція того часу.

Багато дискусій вчених **про витоки** різних народів. Київська Русь дала початок дійсно трьом народам, але все ж українці мають **значно більше підстав**, щоб претендувати на історичну спадщину Київської Русі.

Золота Орда

У цей період, наприкінці 1237 р. розпочалось нашествя монголо-татарських військ під проводом хана Батия на руські землі. (Деякі історики зазначають, що це не зовсім точний вислів. Татарський народ - лише один з підкорених племен, представники якого обіймали високі посади при дворі монгольського хана) (до цього у 1223 р. відбувся бій з руськими князями на р. Калці, завершився страшною поразкою - загинуло 9/10 руських воїнів).

Протягом лише одного року Північно-Східна Русь була зруйнована і спустошена.

1239 р. – зруйнований **Переяслав, Чернігів** (за літописом - «місто взятє і спалене вогнем»). Восени **1240 р.** – **Київ**. 10 тижнів тривав штурм укріплень міста, останні захисники тримались у Десятинній церкві, які загинули під її руїнами. У грудні Київ був остаточно захопленим.

Після взяття Києва монголо-татари вирушили на Галицько-Волинську «землю». Волинські міста Кам'янець, Луцьк, Володимир також захоплені і поруйновані. (Галич взяли після трьохденної облоги).

Вже у 1241 р. вдерлися на території Польщі і Угорщини. Зустрівши опір, ослаблені війська повернулись на Схід, у **пониззі Волги** монголо-татарські феодали заснували державу – **Золоту Орду** (зі столицею у **місті. Сарай**).

Руські землі не входили до складу заснованої монгольськими ханами у пони́ззі Волги держави, а перебували у васальній залежності від неї.

Що це означає?

1) руські землі не увійшли безпосередньо до складу Золотої Орди;
2) на території Русі не було створено постійно діючого апарату завойовників;

3) толерантне ставлення до християнства (вимагали покірності, виконання наказів, але не змушували відмовлятися від звичаїв).

Як управляли на завойованих територіях?

1) через видачу ярликів (грамот) на князювання, причому без врахування конкретних прав на престол, що призводило до численних інтриг;

2) сплату данини: збиралося 14 видів ординських даней та повинностей, безпосередньо для хана, на торгові збори, на «корм» баскакам і т.д.

Баскаки –це представники ханів , під чийм наглядом перебували руські князі. Ординські хани мало змінили політичну систему в князівствах Русі, ненадійних з їх огляду князів вони стратили, нацьковували один на одного, щоб тримати всіх у покорі.

Дуже влучну характеристику дав Карл Маркс у своїй праці *«Викриття дипломатичної історії XVIII ст.* Говорячи про 18 ст., він аналізував події 13 –го у Московії.

«Татарське іго тривало цілих сто років, перш ніж Московія вийшла з безвісності. Коліскою Московії було криваве болото монгольського рабства, а не суворя слава епохи норманів. А сучасна Росія є не що інше, як перетворена Московія» (К. Маркс «Викриття дипломатичної історії XVIII ст.»)

Дійсно, аби утримувати усобиці князів, монголи відновили титул великого (головного) князя. Боротьба за цей титул була «підлою боротьбою рабів», головною зброєю яких був наклеп і які були готові завжди доносити один на одного своїм жорстоким повелителям; вони насмілювались ступати на престол лише плазуючи і могли утримувати його лише стоячи на колінах перед ханом. Іван Калита став засновником держави Московії. Недаремно його народ назвав Калитою (тобто грошовим мішком). Оскільки саме грошима прокладав собі шлях.

У Криму виникає окремий улус Золотої Орди, а з 1449-го року - Кримське ханство, яке у 1478 році визнає зверхність Туреччини.